

DESPRE CASTRELE ROMANE DE LA POROLISSUM. UN NOU CASTRU DIN TIMPUL LUI TRAIAN DESCOPERIT LA POROLISSUM

ALEXANDRU V. MATEI

După cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană la anul 106 d.H.¹, în zona de nord-vest a acestui teritoriu, romanii au organizat un complex sistem de apărare al frontierelor - *limes*-ul - cunoscut sub numele de *Limes Porolissensis*². Organizat pe vârfurile Muntelui Meseș, cu o linie de turnuri de observație³, cu blocaje de văi (*clausurae*), cu linia de castre⁴ de la Bologa, Buciumi, Româniș, Romita, Tihău și Porolissum, construite în spatele liniei turnurilor, *limes*-ul din zona de nord-vest a Daciei romane era cheia de boltă a întregului sistem de apărare bazat pe fortificațiile ridicate la Porolissum⁵, în Poarta Meseșană.

Până în prezent, la Porolissum sunt cunoscute (descoperite) și parțial cercetate două castre (Pomet și Citera) precum și valuri, ziduri și șanțuri de apărare, care trebuiau să blocheze orice intrare necontrolată din Poarta Meseșană spre centrul provinciei Dacia, spre Napoca, Potaissa și în continuare.

¹ Despre cucerirea Daciei: V. Cristescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, București, 1973, p. 7; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucharest, 1945, p. 77-79, 84; idem: în: *Istoria României*, București, 1960, p. 300-301.

² I. Ferenczi, în: *SCIV*, X, 1959, p. 339-349; idem, în: *Dacia N.S.*, XI, 1967, p. 143-162; idem, în: *Apulum*, IX, 1971, p. 599-622; M. Macrea, în: *SCIV*, 8, 1957, p. 240; C. Daicoviciu, D. Protase în: *Acta MN*, I, 1964, p. 177; N. Gudea, în: *Acta MN*, VIII, 1971, p. 507-529; idem, în: *Acta MP*, 1, 1977, p. 155-172; idem, în: *Acta MP*, 9, 1985, p. 143-218.

³ *Ibidem*.

⁴ N. Gudea, în: *Acta MP*, 1, 1977, p.116 sqq.; idem, în: *Acta MP*, 12, 1988, p. 195-214.

⁵ Deși propusă să adune și să formeze o bază documentară de lucru, bazată exclusiv pe toate cercetările arheologice și materialele de la Porolissum, realizate și descoperite până în anul 1977 - anul începerii cercetărilor sistematice -, publicată în anul 1989, lucrarea lui N. Gudea, *Porolissum - un complex arheologic daco-roman de la marginea Imperiului Roman*, *Acta MP*, 13, 1989, p. 1-1178, folosește în comentariu multe din rezultatele inedite ale cercetărilor publicate în rapoartele de săpătură realizate ulterior anului 1977. Multe dintre datele apărute în lucrare erau imposibil de anticipat înainte de începerea cercetărilor sistematice.

Înregistrarea numărului trupelor militare romane staționate la Porolissum pentru apărarea Porții Meseșene în secolele II - III d.H., ne dă imaginea a ceea ce a însemnat Porolissum pentru apărarea întregii provincii romane.

Pentru determinarea locului de cantonare al trupelor militare ce au staționat în aceste două castre, cel mare, de pe Dealul Pomet și castrul mic, de pe Dealul Citera pe parcursul celor 165 de ani de stăpânire romană, trebuie coroborate datele izvoarelor literare, cele oferite de diplomele militare, inscripții, ștampile, cu informațiile pe care le oferă rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în cele două castre cunoscute până în prezent la Porolissum.

Referitor la trei trupe (*cohors V Lingunum*; *cohors III D* și *numerus Palmyrenorum*), izvoarele literare indică staționarea doar la Porolissum, nefiind atestate în alte părți (arheologic sau epigrafic). *Cohors I Ulpia Brittonum* (ce a staționat pentru puțin timp la Bologa și Buciumi) și *cohors VI Thracum* (de la Romita), au fost trimise pentru perioade scurte sau mai lungi de timp ca ajutor în aceste castre (Bologa, Buciumi și Romita). Fortificațiile (castrele acestora) se află la mică distanță de Porolissum, ele aparținând, de asemenea, sistemului defensiv cunoscut sub numele *Limes Porolissensis*⁶. Temporar au staționat la Porolissum, fiind apoi mutate în Dacia sau în alte provincii *cohors I Augusta Ituraeorum*, *cohors I Hispanorum quingenaria* de la Românași, *cohors II Britannica* de la Romita și detașamentul din legiunea XIII-a Gemina. Aduse din alte provincii și temporar staționate la Porolissum sunt detașamentele din legiunile a III-a Galica și a VII-a Gemina Felix. Nu este certă existența și staționarea la Porolissum a *cohors I Hispanorum p.f.*

Recent în urma publicării unei inscripții descoperite într-un templu închinat lui Juppiter Dolihenus⁷ de către doi preoți militari ai trupei *cohors III Campestris*, vechea ștampilă *coh III*⁸, descoperită în castrul de pe Pomet și în așezarea civilă⁹, este acum identificată fără dubii că aparține acestei trupei *coh III Campestris*, și nu este identică cu ștampila *coh I I ID.* adică *cohors III Dacorum*. Astfel *Cohors III Campestris*, devine una dintre trupele de bază ce rămân la Porolissum în sec. al III-lea d.Chr., fiind mutată aici de la Drobeta¹⁰.

După materialele ștampilate descoperite în castrul mare de pe Pomet, sigur au staționat aici *cohors V Lingunum*, *cohors III Campestris* și *cohors I Brittonum*, ultimele

⁶ Despre *Exercitus Dacie Porolissensis*; M. Macrea, în: *Dacia N.S.*, 8, 1964, p. 145-160.

⁷ N. Gudea, D. Tamba, în: *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din Municipium Septimium*, Zalău, 2001, p. 25, fig. 16-17.

⁸ N. Gudea, în: *Acta MP*, 2, 1978, p. 68.

⁹ Fragment de țiglă cu ștampila CH I I I (inedită) a apărut în zona apeductului roman, în dărâmăturile pilonului exterior, cu ocazia cercetărilor arheologice realizate aici de Alexandru V. Matei în campania din august -septembrie 1994.

¹⁰ C.C. Petolescu, în: *Epigrafia latină*, Editura Ars Docenti, 2001, p. 230.

două fiind atestate¹¹ și în sec. III d.H.

Și în legătură cu celelalte trupe și detașamente au fost descoperite materialele tegulare șampilate în castrul de pe Pomet¹², dar și pe suprafața întregului complex arheologic.

Într-o încercare, pe baza acestor descoperiri (material tegular șampilat și inscripții, diplome militare, găsite de-a lungul anilor), în parte utilizând și rezultatele cercetărilor din primii ani de săpături în castrul de pe Pomet, cercetătorul N. Gudea a realizat o primă schemă a mișcării, deplasării și staționării trupelor militare la Porolissum în timpul stăpânirii romane¹³ (165 de ani):

"Între anii 106-120 d.H. au putut staționa la Porolissum următoarele unități:

- Detașament din legio XIII Gemina	500 / 1.000 militari
- Cohors I Ulpia Brittonum (temporar la Bologa)	1.000 militari
- Cohors V Lingonum	1.000 militari
- Cohors VI Thracum	500 / 1.000? militari
- Cohors I Hispanorum p.f.	1.000? militari

Prezența acestui mare număr de trupe presupune că ambele castre (Pomet și Citera) erau în funcție, ceea ce constituie încă un argument pentru existența lor încă de la începutul stăpânirii romane. La acea dată staționau aici probabil 4.000/5.000 soldați, efectiv foarte mare, corespunzând probabil situației de după război, când se construiau drumurile, castrele și se ridicau construcții oficiale etc.

Între anii 117-120 d.H. și 200 d.H. au staționat la Porolissum următoarele unități:

- Cohors I Ulpia Brittonum	Pomet	1.000 militari
- Cohors V Lingonum	Pomet	1.000 militari
- Cohors VI Thracum	Pomet	500 / 1.000 militari
- Cohors I Hispanorum p.f.	?	1.000 militari
- Numerus Palmyrenorum	?	300 / 500 militari
- Cohors I Augusta Ituraeorum	?	500 militari.

Deci a fost retras detașamentul din legiunea XIII Gemina, în schimb a fost readusă la bază, definitiv, Coh. I Ulpia Brittonum și a venit numerus Palmyrenorum. O perioadă de timp a mai staționat aici și Cohors I Augusta Ituraeorum. Deci efectivul fie a crescut la aproape 5.000 de militari, fie, dacă excludem Cohors I Hispanorum, a rămas același.

Între 200 și 250 d.H. au staționat următoarele trupe:

- Cohors I Ulpia Brittonum	Pomet	1.000 militari
- Cohors V Lingonum	Pomet	1.000 militari

¹¹ N. Gudea, în: *Acta MP*, 13, p. 519-537; D. Protase, în: *Limes 9 Mamaia*, p. 277 sq; C. Daicoviciu, în: *RE*, 22, 1953, col. 267 și nota nr. 10.

¹² Vezi repertoriul materialului șampilat descoperit la Porolissum de-a lungul vremii, până în anul 1977; N. Gudea în: *Acta MP*, 13, 1989, p. 159-179.

¹³ *Ibidem*.

- Cohors I Hispanorum p.f.	?	1.000 militari
- Cohors VI Thracum		500 / 1.000 militari
- Legio III Gallica	- detașament Pomēt	500 / 1.000 militari
- Legio VII Gemina Felix	- detașament Pomēt	500 / 1.000 militari
- Cohors III D (acorum)	Pomēt	1.000 militari
- Numerus Palmyrenorum	?	300 / 500 militari

Această a treia perioadă indică o mare aglomerare de trupe, cel puțin pentru începutul sec. III d.H. Concentrarea lor s-a făcut fie pentru acțiunile militare ale împăratului Caracalla venit aici, fie pentru pregătirea unor acțiuni militare contra barbarilor. După începutul secolului (220 d.H.) detașamentele de legiune au plecat probabil de la Porolissum, fiind dirijate spre bazele lor sau spre alte provincii, s-ar putea să fi plecat și cohors III D. Forța de bază, nucleul trupelor de la Porolissum, a rămas însă intact (3.500-4.000). Nu știm aproape nimic despre situația militară post 250 d.H. Din punct de vedere arheologic, castrul de la Pomēt a rămas în funcție până în vremea lui Aurelianus, deci trupele trebuiau să fi staționat într-însul. Date sigure nu avem decât pentru numerus Palmyrenorum, care ridica un altar în timpul lui Decius.

Situația expusă mai sus se referă exclusiv la stadiul actual al cercetărilor (anul 1989 n.n.) și poate fi modificat de rezultatele cercetărilor viitoare¹⁴, releva Nicolae Gudea autorul cercetărilor din castrul roman de pe Pomēt specialist în mișcarea trupelor romane din provincia Dacia, de la Porolissum și din Dacia Porolissensis în special. Apariția în anul 1997 a altarului cu inscripție închinat lui Jupiter Dolihenus¹⁵ a adus în atenția specialiștilor prezența la Porolissum a trupei Cohors III Campestris¹⁶.

Desigur, la dimensiunile constatate acum¹⁷ (230 x 300 m pentru faza de piatră construită după N.Gudea doar în timpul lui Caracalla¹⁸), castrul mare de piatră de pe dealul Pomēt de la Porolissum - Moigrad este cel mai mare castru de unitate auxiliară din Dacia. După schema de mișcare a trupelor militare, care trebuiau la un moment dat să locuiască efectiv în acest castru (vezi mai sus), rezultă staționarea concomitentă în această fortificație a trei sau poate chiar patru trupe auxiliare și temporar detașamente din legiunile sosite aici pentru lupte sau alte îndatoriri (construcții și reparații de fortificații).

Castrul mic de pe înălțimea Citera, datorită în primul rând dimensiunilor reduse

¹⁴ *Idem*, p. 179.

¹⁵ vezi nota nr. 7.

¹⁶ vezi nota nr. 10.

¹⁷ N. Gudea, în: *Acta MP*, 4, 1980, p. 86; N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, în: *Acta MP*, 7, 1983, p. 128. În turnurile de curtină de pe latura de nord - est, considerate complexe închise, au apărut monede de la Valerianus și Salonina, ce indică că viața acestora a durat până la data retragerii.

¹⁸ vezi toată argumentația la nota nr. 22 și 39.

¹⁹ M. Macrea și colab., în: *Materiale*, 7, 1971, p. 374-376.

(101,10 x 66,65 m¹⁹) și nu în ultimul rând datorită pantei și a terenului foarte accidentat din interiorul său, nu putea adăposti decât o trupă cu efectiv redus. Probabil acesta este castrul în care a staționat *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, începând din jurul anilor 120-130 și până la sfârșitul epocii romane (retragerea aureliană?). Această constatare indică încă o dată numărul mare al soldaților ce trebuiau să fie încartiruiți în castrul mare de pe Pomet. "*Dimensiunilor castrului nu ridică probleme în legătură cu spațiul de adăpostire (230 x 300 m). Organizarea lui însă ar putea fi de așa natură, încât această ipoteză să nu mai fie așa de sigură*"²⁰. Dacă facem o comparație între numărul trupelor și implicit al soldaților, care trebuiau să locuiască și în sec. II în acest castru mare, comparativ cu sec. III d.H., observăm că trupele secolului al II-lea par la fel de numeroase, cca. 4.500-5.000 militari²¹. Una din concluziile principale la care a ajuns autorul săpăturilor arheologice din castrul mare de pe dealul Pomet, după mai mulți ani de cercetări arheologice este: "*Zidul de incintă cu toate elementele lui (turnuri de colț, porți, turnuri de curtină) a fost construit într-o singură etapă, la începutul sec. III d.H. Materialele arheologice găsite în zid nu permit încă o datare exactă a lui, dar sugerează o dată la care dezvoltarea centrului Porolissum luase o mare amploare*"²². Această concluzie ne face să înțelegem că până la această dată, începutul sec. III d.H. (probabil 213 d.H.), legată de vizita lui Caracalla la Porolissum (argumentată și de cele patru inscripții cu același text²³, prinse în zidurile porților castrului mare, unde au fost găsite, fiind puse în onoarea împăratului Caracalla și care la final folosesc verbul FECIT), deci până la această dată, 213 d.H., la Porolissum nu avem atestat castrul mare edificat în piatră, existând doar vechiul castru, aparținând fazei de pământ (vezi argumentația de mai sus, nota 22).

Trebuie amintit în acest moment faptul de loc de neglijat în această susținere, că încă de la începutul domniei împăratului Hadrian, a fost organizată o nouă provincie, în nord-vestul Daciei Superior, numită Dacia Porolissensis²⁴ (la o dată între anii 120-123 d.H.). Dacă acceptăm ideea tot mai pregnant susținută de specialiști²⁵, că la Porolissum a fost capitala noii provincii, ne vine greu să credem că tocmai cel mai important centru militar strategic, care a dat numele provinciei să nu aibă, timp de aproape 100 de ani de existență, castrul ridicat în piatră, aici să existe doar un castru de pământ și, desigur, castrul mic de pe dealul Citera. Chiar și în aceste condiții, în interiorul castrului mare spațiul pentru locuit este mult diminuat. În urma săpăturilor

²⁰ N. Gudea, în: *Acta MP*, 13, 1989, p. 177.

²¹ Vezi nota nr. 13.

²² N. Gudea și colab., în: *Acta MP*, 7, 1983, p. 128.

²³ M. Macrea, în: *ActMuz*, 2, 1956, p. 102-106, fig. 2; idem, în: *SCIV*, 8, 1957, p. 223 sqq, *RomRum*, p. 115-116, C.17, = *Civilita*, p.135; C. Daicoviciu, în: *Dacia*, 7-8, p. 326, nr. 7; *Toth* 1978, nr. 7, 8, 9.

²⁴ I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123 e.n.*, București, 1973, p. 56-64, cu toată argumentația științifică și trimeri bibliografice care converg în a data apariția Daciei Porolissensis în perioada anilor 120-123 d.H.

²⁵ D. Benea, în: *SCIVA*, 44, 3, 193, p. 289; N. Gudea, *op. cit.*

organizate aici după anul 1977, s-a observat mai clar organizarea sa internă (cu bazine, rezervoare pentru apă de dimensiuni mari²⁶, ateliere - *fabrica*, locuințe, depozite, temple în *latus praetorii dextrum* și *sinistrum*²⁷). Terenul foarte accidentat pe care este ridicat castrul, a făcut ca o parte, cca. 15-20% din suprafața sa, să nu poată fi folosită pentru construcții de barăci, aspect ce a fost sesizat și de autorul săpăturilor când se fac referiri la un anumit tip de castru - special pentru unitățile militare din zone excesiv apărate de linii de fortificații, acele *castre depozite* sau *castre - centre de dizlocare*²⁸, așa cum pare a fi fost și castrul mare din piatră de pe dealul Pomet, construit (lărgit - mărit) în timpul lui Caracalla.

La cca. 500 m est/nord-est de dealul Pomet se află amplasat dealul Citera, pe al cărui vârf a fost construit²⁹ castrul menționat deja (101,10 x 66,65 m). Este construit în piatră, are un plan patrulater, iar orientarea colțurilor corespunde punctelor cardinale principale. În urma săpăturilor din anul 1958, cercetătorul M. Rusu³⁰, a constatat existența unei faze de construcție inițiale, de pământ. Acest castru de pământ pare să fi avut 95 x 60 m și a fost construit la începutul secolului II d.H. Dealul Citera formează un vârf relativ singuratic, cu un platou relativ neted în zona sa de est, zonă care este mult mai dreaptă decât vârful propriu-zis, pe care a fost amenajat și construit castrul. Săpăturile anului 1958 au dovedit existența clară a unei fortificații (locuiri) dacice mai vechi³¹, peste care a fost ridicat castrul de pământ și apoi castrul de piatră de pe dealul Citera. Castrul de piatră, după planul incintei și forma rectangulară a bastioanelor porților turnurilor se încadrează în tipul castrilor datate în prima parte a sec. II d.H. Autorii săpăturilor³² înclină să creadă că faza de piatră a fost construită încă din vremea împăratului Hadrian și castrul de piatră ar fi fost folosit doar în timpul împăratului Marcus Aurelius, fiind abandonat (? n.n.) după războaiele marcomanice³³. Dacă se acceptă ideea care pare a fi deja receptată (după mărime și tip de castru), în acest castru a staționat *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. Această trupă de orientali construiește în prima parte a sec. II d.H. și apoi repară la începutul sec. III d.H. templul zeului lor strămoșesc Bel. La această ultimă construcție, cercetată pe "terasa sanctuarelor", au fost surprinse

²⁶ N. Gudea, în: *Acta MP*, 7, 1983, p. 120 sqq.

²⁷ N. Gudea, în: *Acta MP*, 10, 1986, p. 120-127.

²⁸ Idem, în: *Acta MP*, 10, 1986, p. 125, cu analogiile citate la nota 6.

²⁹ Buday, 1912, p. 340; Marțian, 1921, p. 10, I. Ferenczi, în: *Erd. Muz.*, 46, 1941, p. 192, M. Macrea și colab., în: *Materiale*, 7, 1961, p. 374-376; D. Tudor, 1969, p. 130; M. Rusu, în: *Omagiu Acad. Șt. Pascu*, p. 173.

³⁰ Vezi jurnalul de săpătură publicat în *Acta MP*, 13, 1989, p. 86 sqq.

³¹ Despre locuirea dacică, vezi Al.V. Matei, în: *Acta MP*, 3, 1979, p. 12-17 s.v., Moigrad. O discuție mai amplă la Al.V. Matei, *Așezări și fortificații dacice în nord-vestul Daciei până la cucerirea romană*, manuscris, 1994, referat pentru doctorat.

³² M. Macrea și colab. în: *Materiale*, 7, 1961, p. 374-376.

³³ Existența mai lungă a vieții în castrul pe de Citera o susține N. Gudea, în: *Acta MP*, 13, 1989, p. 91.

³⁴ Al.V. Matei, în: *Acta MP*, 4, 1980, p. 90-97.

mai multe faze de reparații și adăugiri până la sfârșitul sec. III d.H.³⁴.

Cca. 1/3 din suprafața castrului de pe dealul Citera (amenajat pe un vârf de deal dominant în zonă) este, practic, nelocuibilă și de aceea se poate presupune că nu încăpeau mai multe trupe (de reținut că, parțial, interiorul este amenajat pe o pantă foarte accentuată).

Cu toate că pe dealul Pomet au fost efectuate cele mai îndelungate cercetări arheologice, aici nu a fost descoperit nici un nivel dacic anterior de locuire a zonei³⁵. Oricum, se pare că acest deal a suferit mari modificări, el fiind nivelat și amenajat practic în două terase, pentru a se reuși construirea la dimensiunile de 230 x 300 m a castrului mare de piatră, care reprezintă, prin mărimea lui, baza militară principală a complexului militar de la Porolissum. Astfel, pe laturile de nord, nord-est, vest și sud-vest dealul a fost lărgit mult prin amenajarea de pante artificiale pentru *agger*, șanț și zidul de incintă.

În partea de sud-est perimetrul castrului închide în interiorul său o mare denivelare de teren (cca. 15-20 m diferență de nivel), denivelare care cu toate lucrările efectuate s-a păstrat, aici terenul fiind foarte accidentat.

Sigur, marile lucrări de lărgire a suprafeței netede a platoului dealului Pomet au modificat aspectul inițial al acestui deal. Merită semnalat acum faptul că doar partea din actuala *praetentura* a castrului de piatră de pe Pomet are o suprafață plană, cu pante abrupte spre nord-est spre *porta praetoria* și spre vest, spre *porta principalis sinistra*. Practic, diferențele de nivel fac ca din *principia* să nu poți vedea în întregime porțile castrului.

Cercetările arheologice realizate la castrul de piatră de pe dealul Pomet în anii 1958 - 1959 au pus în evidență, sub *agger*-ul castrului, realități arheologice urme de construcții civile, fragmente ceramice și diferite obiecte din fier sau din bronz, toate de factură romană care dovedesc că, inițial, pe locul pe care se întinde în prezent castrul a existat o locuire aparținând așezării civile romane Porolissum. În anul 1958 colectivul condus de prof. M. Macrea a executat două secțiuni, una pe latura de nord - vest, aproape de colțul de nord, lungă de 34,30 m și alta pe latura de sud - vest, aproape de colțul de sud, lungă de 36 m. La colțul de sud s-a mai dezvelit zidul de incintă al castrului, pe o lungime de 15 m, fiind dezgropate și ruinele turnului de colț³⁶. Raportul arheologic al prof. M. Macrea privind constatările făcute cu ocazia acestor cercetări consemnează existența lucrărilor de nivelare a zonei.

"O constatare interesantă o constituie apariția, în ambele secțiuni (atât pe latura de vest, nord-vest lângă colțul nordic, cât și pe latura de sud, aproape de colțul de sud al castrului n.n.), a unor urme de locuire sub aggerul castrului, pe humusul antic. Pe latura de nord-vest aceste urme constau dintr-o vatră de foc, în

³⁵ N. Gudea, *op. cit.*, p. 51-182.

³⁶ M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, în: *Materiale*, VII, 1961, p. 373.

jurul căreia se întinde un strat de pământ negru cu mult cărbune, în care s-au găsit numeroase fragmente ceramice și diverse obiecte din fier sau din bronz, toate de factură romană. Pe latura de sud-vest sunt urmele unor construcții de piatră, cu mortar, care atunci când s-a ridicat aggerul a fost demolată, iar ruinele ei nivelate. Datarea acestor ruine se face cu ajutorul unei monede de bronz de la Traian, găsită la temelia agger-ului. O altă monedă de bronz, foarte tocită, de la Hadrian, s-a găsit tot în secțiunea II, în pământul scos din șanțul al doilea, din fața zidului de incintă.

Din constatările expuse mai sus rezultă, credem, că în epoca lui Traian - Hadrian, pe locul unde mai târziu se ridică zidurile castrului de piatră, existau construcții de lemn sau de piatră. **Existența în această perioadă pe Pomiet a unui castru de pământ e foarte probabilă dar ea nu a fost documentată prin cercetările noastre.** Se poate ca el să fi fost de dimensiuni mai reduse decât ale castrului care se construiesc ulterior în piatră, astfel că amintitele construcții (acoperite de aggerul castrului de piatră n.n.) poate o baracă și o casă, să se fi plasat în afara incintei de pământ³⁷.

Același nivel inițial de locuire civilă a zonei de pe latura de sud a castrului de pe Pomiet, din zona porții **decumana**, a fost relevat și de cercetările efectuate aici de colectivul condus de prof. A. Radnoti în anii 1941-1943. "În turnul porții, partea sa patrulateră, sub stratul superior de dărâmare, sub ruine, se aflau resturile unui padiment galben și gros în care s-au găsit multe țigle (unele ștampilate), sub acest padiment urma un strat de cenușă gros (ca în cazul turnului de sud-vest al porții **principalis sinistra**), sub acesta urma un alt padiment, care de asemenea conține multe țigle ștampilate, acest strat era urmat la 15-20 cm de un strat de lut ars la roșu (strat de nivelare, eventual padiment) și apoi mai departe un padiment foarte fragmentat. La o adâncime mai mare au fost observate urmele unei camere de încălzire, dar lângă interiorul zidului de vest al turnului a mai fost găsită o clădire ale cărei ziduri erau paralele cu zidul de incintă. De la aceasta s-a păstrat numai o parte a nivelului temeliei, nivelul ei a fost distrus de lucrările de construcție ulterioare (ale castrului de piatră)"³⁸.

Aceste informații, obținute în urma cercetărilor arheologice, par să indice sub laturile de vest și sud ale castrului ulterior de piatră - prezența unor construcții datate (unele cel puțin) cu monedă de la Hadrian. S-ar putea afirma, în termenii unei concluzii că, cel puțin până în vremea lui Hadrian, pe aceste laturi ale castrului de piatră nu au existat urmele unui castru de pământ, luând domnia lui Hadrian ca termen **postquem**.

Autorul cercetărilor arheologice de lungă durată din castrul de pe Pomiet, începute sistematic în anul 1977 și continuate în fiecare an până în 1988, concluzionează în anul 1989, cu referire la existența unei faze de pământ la castrul mare de pe dealul

³⁷ Ibidem.

³⁸ E. Toth, *Porolissum- Das Castellum in Moigrad*, în: *Regeszeti Füzetek*, ser. II, nr. 19, 1979, p. 8.

³⁹ N. Gudea, *op. cit.*, p. 67.

Pomet, următoarele: "Trebuie să ne limităm a crede că în faza de pământ, castrul se afla pe același loc, avea dimensiuni apropiate de cele ale castrului cu zid de piatră, aceeași orientare a laturilor, deci cam aceeași organizare a interiorului"³⁹. Cercetările recente au identificat la clădirea comandamentului și la clădirile din latura praetorii o fază veche, care putea să corespundă incintei cu val de pământ⁴⁰. Dimensiunile acestui castru par foarte apropiate de dimensiunile castrului cu zid de piatră. Socotind culmea valului de pământ din prima fază, identică cu culmea aggerului de pământ în faza cu zid de piatră, dimensiunile interiorului pot fi socotite aceleași⁴¹.

Ca o concluzie privind existența fazei de pământ pe același loc cu cea a fazei de piatră, același autor precizează: "Noi credem că fortificația cu val de pământ (valul fiind principalul element al apărării) a durat pe toată lungimea secolului II d.H., fiind reconstruită în piatră numai la începutul secolului III e.n."⁴², în timpul împăratului Caracalla (argument fiind inscripțiile⁴³ ce prezintă verbul FECIT la sfârșitul lor), inscripții descoperite la porțile castrului mare de piatră de pe Pomet.

Remarcăm notațiile privind descoperirea, prin săpături arheologice în zona comandamentului și a zonei din jurul acestei clădiri, a unor indicii privind existența fazei de pământ a castrului. Menționăm că amplasarea clădirii comandamentului castrului de piatră este făcută pe singura suprafață netedă din zona de nord-nord-est a dealului Pomet.

Studiind fotografiile aeriene ale dealului Pomet, pe care este amplasat castrul mare de piatră, se remarcă relativ ușor existența unui plan rectangular care sugerează prezența probabilă a unei noi fortificații mai mici în mijlocul, respectiv în *praetentura* castrului de piatră. Fotografiile aeriene luate din unghiuri diferite ale acestei zone a castrului de piatră indică existența unui perimetru rectangular, care ar putea avea dimensiunile de cca. 160 x 120 m (Planșa nr. 1).

Coroborând datele oferite de fotografiile aeriene cu cele rezultate în urma cercetărilor arheologice, cercetări care dovedesc existența unor clădiri distruse de construcția castrului (a agger-ului și a zidului său de incintă lucrat din piatră), sesizarea arheologică a fazei de pământ doar în zona în care se observă pe fotografiile aeriene, existența presupusei noi fortificații de pământ, putem susține, cu șanse mari de acceptare, existența, sub nivelele castrului mare de piatră de pe dealul Pomet în *praetentura* acestuia, a unui castru mai mic⁴⁴, ce ar aparține unei faze inițiale de pământ în amenajarea fortificațiilor romane de pe acest deal.

Având în vedere importanța militară strategică a zonei trecătorii "Poarta Meseșană" și mulțimea trupelor romane a căror staționare la Porolissum este clar

⁴⁰ A. Landes, N. Gudea, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de pe Pomăt (Porolissum). I. Clădirea comandamentului*, în: AMP, VII, 1983, p. 167 sq.

⁴¹ N. Gudea, *op. cit.*, p. 80.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ vezi nota nr. 23.

⁴⁴ Al.V. Matei, în: *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997. p. 231-246.

atestată de descoperirile epigrafice, rămâne ca obiectiv principal al cercetărilor viitoare, să se identifice locul de staționare aici a tuturor acestor trupe, mai ales pentru începutul sec. II d.H. Dacă într-adevăr numai pe timpul împăratului Caracalla se construiește castrul mare de piatră de pe dealul Pomet, rezultă că până la această dată (213 d.Chr.) la Porolissum avem doar două mici caste de pământ:

1. Castrul de pământ de pe dealul Citera, identificat sub castrul de piatră⁴⁵, care are dimensiunile de 95 x 60 m, castru ce mai târziu va fi construit în piatră în vremea împăratului Marcus Aurelius⁴⁶.

2. Castrul de pământ de pe dealul Pomet, cu dimensiunile de cca. 160 x 120 m, identificat acum pe baza fotografiilor aeriene (vezi planșa nr. 1), cu amplasamentul în *praetentura* viitorului castru mare de piatră.

Dacă aceste date sunt reale, este greu de crezut că la Porolissum, care reprezenta în fapt "*cheia de boltă a întregii apărări a graniței de nord - vest a provinciei Dacia*"⁴⁷, să nu existe caste construite în piatră până la Caracalla, pentru castrul de pe Pomet⁴⁸ și până la Marcus Aurelius, pentru castrul de pe Citera⁴⁹, în condițiile în care la anul 123 d.H. avem atestat ca și constituit districtul militar Dacia Porolissensis⁵⁰.

Numărul mare al trupelor (cca. 4.500 - 5.000 de soldați) care au staționat la Porolissum în același timp⁵¹, duce la concluzia că pentru perioada de început și în fapt pentru sec. II d.H., dacă castrul cel mare de piatră de pe dealul Pomet este construit doar pe timpul lui Caracalla, trebuie descoperit un alt castru la fel de mare sau mai multe caste, în care să încapă toate trupele atestate ca staționând la Porolissum în sec. II d.H., în condițiile în care în acest secol au loc și războaiele marcomanice.

La un moment dat, evenimente deosebite (crearea provinciei Dacia Porolissensis; răscoala generală și războiul cu "dacii liberi" (iazigii) la moartea împăratului Traian⁵²; războaiele marcomanice; acordarea rangului de *municipium* aşezării civile de aici, vizita împăratului Caracalla la Porolissum⁵³ sau construcția în piatră a castrului mic de pământ de pe dealul Citera⁵⁴ cu dimensiunile de 101,10 x 66,65 m, construcție care pare să se realizeze în vremea împăratului M. Aurelius), fac ca centrul de greutate să se mute de pe dealul Citera pe dealul Pomet.

Dacă amfiteatrul⁵⁵ orașului Porolissum este reconstruit în piatră în vremea

⁴⁵ M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *op. cit.*, p. 375.

⁴⁶ M. Macrea, în: *Enciclopedia delle arte*, Roma, 6, 1960, p. 385.

⁴⁷ M. Macrea, în: *SCIV*, 8, 1957, p. 219-249.

⁴⁸ N. Gudea, *op. cit.*, p. 80.

⁴⁹ M. Macrea, în: *Enciclopedia delle arte*, 6, 1960, p. 385.

⁵⁰ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 56-62.

⁵¹ N. Gudea, *op. cit.*, p. 178.

⁵² I. I. Russu, *op. cit.*, p. 47.

⁵³ M. Macrea, în: *SCIV*, 8, 1957, p. 219-249.

⁵⁴ M. Macrea, în: *Enciclopedia delle arte*, Roma, 6, 1960, p. 385.

⁵⁵ *CIL.III.836*.

împăratului Antoninus Pius la anul 157 p.Chr., nu credem că un obiectiv atât de important cum este castrul mare de piatră de pe dealul Pomet să rămână doar în faza de pământ până la începutul sec. III p.Chr.

Cercetările arheologice ce sunt în curs de realizare în zona relativ plană aflată la sud de castrul mare de pe dealul Pomet, zonă cunoscută până acum ca fiind terenul în care se întinde *municipium*-ul roman Porolissum vor aduce, sigur, date deosebit de importante legate de relația directă între așezarea militară - *vicus* -, așezarea civilă de coloniști - *municipium* - și cazarma - castrul - soldaților romani, atât pentru faza de pământ, identificată acum pe baza fotografiilor aeriene, cât și pentru faza de piatră a castrului de pe Pomet.

Rezultatele cercetărilor realizate pe dealul Pomet de către colectivul de cercetători condus de prof. M. Macrea în anii 1957-1958, au dovedit existența unor nivele de locuire civile mai vechi peste care s-a suprapus construcția noului castru de piatră de pe dealul Pomet. Identificarea precisă a acestor urme de locuire sesizate în campaniile anilor 1957-1958 urme aparțin unei așezări civile mai vechi, rămâne un obiectiv principal al cercetărilor arheologice viitoare.

Începute în anul 1999 și apoi continuate în anii următori, cercetări arheologice realizate în ultimii ani⁵⁶ la sud de latura *dextra* a castrului roman de piatră de pe dealul Pomet, pe singura suprafață de teren (cca. 6 ha) relativ plană din întreaga zonă, au dus la identificarea aici a principalelor construcții civile care conferă rangul de *municipium* unei așezări romane; *forum*-ul, *curia* și *macellum*-ul (piața de carne și un alt for administrativ).

Campania de cercetări arheologice a anului 2001 a reușit să identifice capetele nord-estice și sud-vestice ale *forum*-ului municipiului roman Porolissum. Secțiunea SIV-Forum/2001 a fost trasată peste colțul sud-vestic al *forum*-ului și are o orientare perpendiculară peste buza primei suprafețe netede a zonei (spre sud-vest). Practic de la această buză de terasă spre est se întinde o altă suprafață plană (cca. 120 x 150 m) ce are o diferență de nivel de cca. 1-1,5 m mai joasă decât capătul vestic al terasei, pe această terasă spre est se întinde și a fost identificat *forum*-ul orașului Porolissum. Spre sud și spre vest terasa mai înaltă cu suprafața de cca. 100 x 150 m se termină cu pantele foarte accentuate (pe aceste laturi buza terasei este foarte abruptă) iar spre est terasa coboară cu cca. 1-1,5 m apoi continuă drept. Spre nord panta terasei urcă cca. 1,5-2 m apoi se formează brusc o pantă (artificială) accentuată cu o diferență de nivel de cca. 5-6 m, pantă care formează în fapt latura de sud a castrului mare de piatră cu turnul său din colțul sudic.

În secțiunea S.IV *forum* s-a surprins capătul sud-vestic al alinamentului *tabernae*-lor de pe latura de nord (planșa nr. 2) a impunătorului edificiu care este *forum*-ul orașului. A fost surprins zidul exterior sudic al ultimelor două *tabernae* a

⁵⁶ Al.V. Matei, în: *Cronica Arheologică*, Buziaș 2002, p. 171-177.

căror lăţime se delimitează cu dimensiunile de 2,70 m şi 3 m. În această secţiune a fost surprinsă podeaua de *cocciopesto* bine păstrată. De semnalat existenţa unei faze de locuire postromană în această ultimă *taberna*. Zidul exterior a fost parţial scos, s-a amenajat o intrare nouă care foloseşte ca prag un fragment paralelipedic de arhitravă cu dimensiunile de 1,12 x 0,26 x 0,42 m. În zidul intrării nou practicate au fost folosite monumente romane (fragmente), iar stratul de mortar căzut care acoperă nivelul roman este scos (tăiat-deranjat) de nivelul postroman de locuire în această tabernă într-o perioadă sigur postromană. În această secţiune au fost surprinse mai multe faze principale de amenajare (locuire) pentru etapa de piatră a oraşului.

Tot aici în secţiunea IV Forum, a fost identificată şi faza de lemn a unei fortificaţii iniţiale a zonei, de la care s-a păstrat, parţial sub zidurile *forum*-ului de piatră, şanţul în formă de ic (planşele nr. 3 şi 4). Acest şanţ are lăţimea păstrată de 3,80 m iar adâncimea icului se află la 3,20 m faţă de cota 0 (zero-iarba) sau la cca. 2,20 faţă de vechiul nivel de călcare a fazei de lemn. Închizând o suprafaţă ce se află la vest de traseul acestui şanţ de fortificaţie, şanţ surprins şi în secţiunea S.IV/2000 şi având acelaşi traseu, putem crede că în suprafaţa plană cu dimensiunile de cca. 90 m x 140-150 m aflată la sud de latura dextra a castrului de piatră de pe dealul Pomet, în primii ani ai sosirii romanilor la Porolissum, pe această suprafaţă a existat una din fortificaţiile militare pentru trupele ce au sosit aici încă din timpul împăratului Traian.

Şanţul prezintă clar urma unei refaceri (planşa nr. 5), a unei reamenajări. În profilul umpluturii şanţului aceste două faze se observă foarte clar. Rezultă că locuirea în acest castru şi în fapt existenţa lui pe această terasă este de durată mai lungă (cca. 10-20 de ani?). Acest lucru poate fi constatat şi după materialul arheologic relativ bogat descoperit în capătul unei barăci (planşa nr. 6) ce aparţine acestei faze a castrului, surprinsă doar pe cca. 1,50 m în capătul vestic al secţiunii S.IV-Forum. Prelucrarea materialului arheologic descoperit în baracă, va aduce sperăm elemente concrete de datare a celor două faze de amenajare, reamenajare a şanţului şi probabil de locuire în acest castru nou identificat la sud-est de latura sudică a viitorului castru mare de pe dealul Pomet.

Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1999-2001 arată foarte clar că la Porolissum a fost identificat un nou castru roman din faza de lemn (pământ), şanţul surprins pe latura sa estică în două locuri, prezenţa barăcii a poziţiei sale stratigrafice, sunt argumente evidente greu de interpretat în alt mod. Pe latura opusă (de vest) a acestei terase, imediat pe panta abruptă a buzei terasei, secţiunile anului 1999, trasate perpendicular în zona buzei terasei au arătat că de fapt în şanţul acestei vechi fortificaţii de pământ, şanţ identificat şi pe această latură de vest, au fost implantate ziduri ale unor amenajări ulterioare (canalul de drenare al apelor pluviale, zidul exterior ce înconjoară zona centrală, zidul estic al unor terme), care aparţin celor trei faze de piatră surprinse în această suprafaţă. În urma acestor implantări şi reamenajări de ziduri a rămas neatins doar icul de scurgere a apei amenajat în fundul şanţului, acesta

fiind identificat pe fundul casetei nr. 2/1999 realizată aici.

Iată deci că pentru faza de pământ ce ar corespunde începutului sec II p. Chr. până poate la mijlocul acestui secol la Porolissum se cunosc acum trei castre:

I - pe dealul Pomet cu dimensiunile de cca 120 x 160 m surprins prin fotografiile aeriene și amenajat în *praetentura* ulterioarei castru mare de piatră (vezi Al.V. Matei, *Un nou castru descoperit la Porolissum? în: Civilizația romană în Dacia*, Cluj, 1997, p. 231-246).

II - pe dealul Citera cu dimensiunile 95 x 65 m, castru de pământ identificat sub actualul castru de piatră construit în timpul lui Marcus Aurelius (vezi M. Russu și colab, în *Materiale*. VII/1961, p. 374-376)

III - pe terasa sudică a dealului Pomet cu dimensiunile de cca. 90 x 140 m, peste el dezvoltându-se apoi orașul roman Porolissum (vezi Al.V. Matei în: *Cronica Arheologică*, Buziaș 2002, p. 171-177). Planșa nr. 7.

Prin dimensiunile lor aceste castre (Planșa nr. 7), ce aparțin fazei inițiale de pământ, puteau găzdui cele trei trupe romane care sigur au avut Porolissum-ul ca loc permanent de staționare în prima parte a sec. II. p.Chr. Repartiția acestor trupe în castre rămâne să fie făcută când cercetările arheologice sistematice, ce vor fi efectuate în zona ocupată de castrele din faza de pământ, vor identifica cu precizie nivelele ce aparțin amenajării acestora la începutul sec. II p.Chr. Apariția în aceste nivele a unor materiale tegulare cu ștampilele trupelor ce au staționat în castrele primei faze de pământ vor lămuri fără dubii care trupe militare au locuit aici permanent în fiecare castru la începutul sec. II. p.Chr.

Cohors V Lingonum, *Cohors I Ulpia Brittonum* și *Numerus Palmyrenorum Porolissensium* alături de *Cohors I Itureorum* sunt trupele care pentru acest început de sec. II p. Chr. au staționat în cele trei castre din faza de pământ cunoscute până în prezent la Porolissum. Dacă pentru castrul de pe dealul Citera, având în vedere dimensiunile și poziția sa, deși nu a fost identificat aici nici un material tegular ștampilat, a fost în general acceptată ideea că aici a staționat *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*, în castrul de pe dealul Pomet au apărut ștampile atât pentru *Coh. V Lingonum* cât și pentru *Coh. I Ulpia Brittonum* probabil că aceste trupe au staționat aici, rămânând ca în castrul identificat acum la sud de dealul Pomet să fi staționat probabil *Coh. I Itureorum*. Sigur cercetările arheologice viitoare ce vor fi efectuate în aceste castre vor aduce date noi care vor lămuri definitiv care sunt trupele militare romane de la Porolissum din prima parte a sec. II p.Chr. și care castru a reprezentat pentru fiecare unitate locul permanent de staționare.

THE ROMAN CASTRA FROM POROLISSUM. A NEW CASTRUM FROM THE TRAJANIC EPOCH DISCOVERED AT POROLISSUM.

(Summary)

The archaeological research that took place in the last years at *Porolissum*, on the vast terrace in the south-eastern vicinity (50-100 m) of the *latus dextra* of the big stone Roman camp from the Pomiet hill, identified the position of the *forum* corresponding to the Roman *municipium Septimium*. A "V"-form ditch was detected at the south-western end of the terrace (at the south-western limit of the *forum*), under the layers correlated with the previous civilian habitat. It is linked with the wooden phase of a former fortification from which we have left, partially in the form of the stone *forum*, the "V"-shaped ditch. This ditch has a remaining width of 3.80 m and its deepest point lies at -3.20 m, with respect to the 0 level (of vegetation), or at approximately 2.20 m as compared to the ancient surface of the wooden phase. Enclosing an area west of the trajectory of this ditch (revealed in section S. IV/2000, with the same orientation), we can conclude that the straight surface of 100 x 130-140 m displayed military structures (military camp) in the first years of the Roman presence (during the reign of emperor Trajan). The ditch bares the undoubtful mark of reparings and the two phases are plain to see in the profile (plate 4).

Consequently, for the wooden phase from the beginning of the 2nd century A.C. we deal with 3 *castra* at *Porolissum*:

I - on the Pomiet hill, approximately 120 x 160 m in area, observed with the aid of air photography and situated in the subsequent *praetentura* of the big stone *castrum* (Al. V. Matei- *Un nou castru descoperit la Porolissum?*, in *Civilizația romană în Dacia*, Cluj 1997, p. 231-246).

II - on the Citera hill, 95 x 65 m, an earthen *castrum* identified under the present stone fortification built during the reign of Marcus Aurelius (M. Rusu and colab., in *Materiale* VII/1961, p. 374-376).

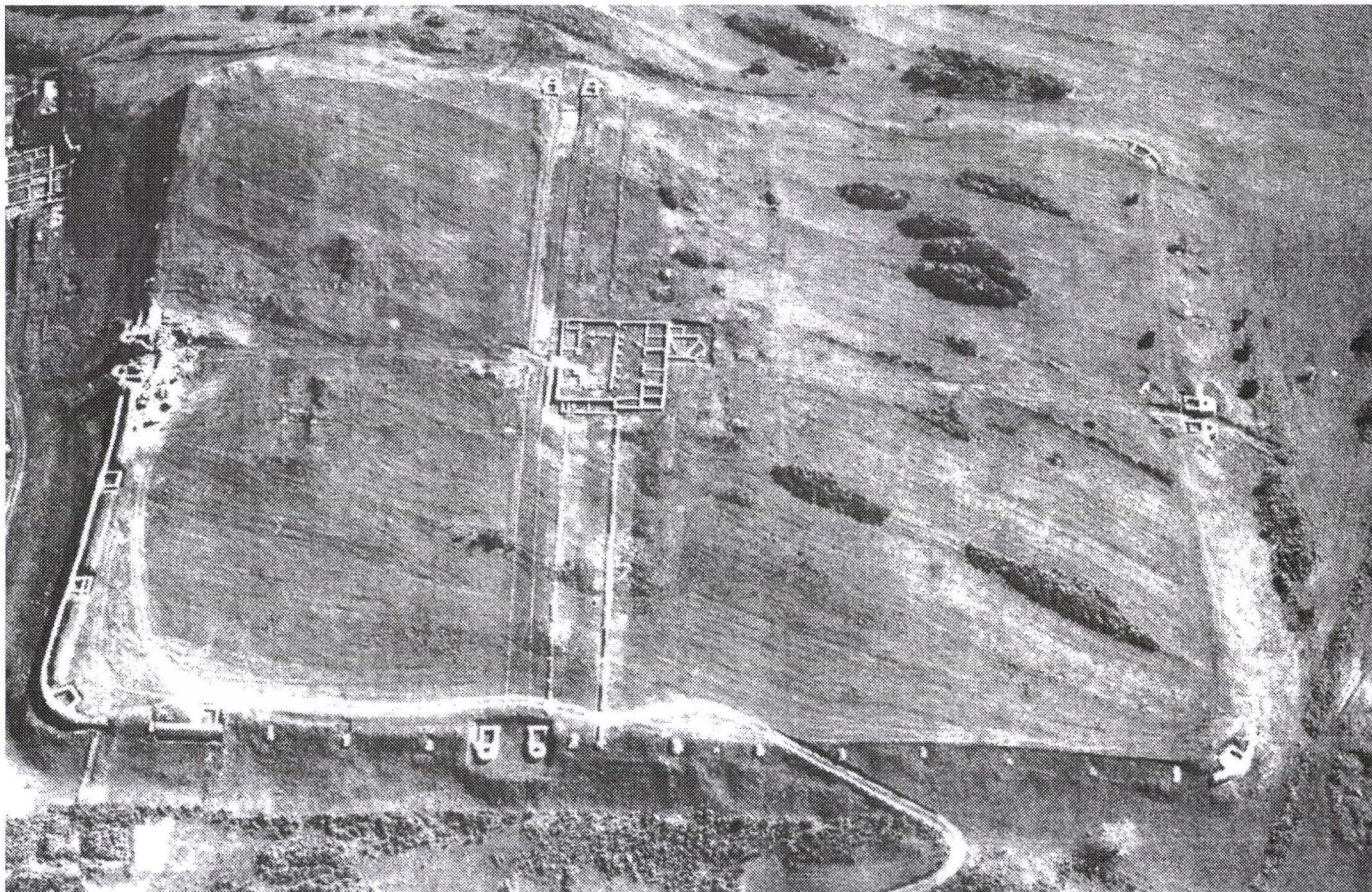
III - on the southern terrace of the Pomiet hill, 100 x 140 m, superposed by the Roman city of *Porolissum* (Al. V. Matei, in *Cronica Arheologică*, Buziaș 2002, p. 171-177), being also the main preoccupation of this study.

Covering large areas, these *castra* could have hosted the Roman troops that doubtlessly had a permanent residence here in the 2nd century A.C. The systematical future investigations in the area occupied by the earthen phase *castra* will establish precisely the layers belonging to their phases. The tegular material baring the marks of the troops quartered here will eventually bring light upon the situation.

Cohors I Lingonum, *Cohors I Ulpia Brittonum* and *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*, together with *Cohors I Ituraeorum* are already known from the archaeological material and they seem to have been quartered in the earthen phase at

Porolissum. Even though for the *castrum* situated on the Citera hill (taking into consideration its position and dimensions) no stamped tegular material has been found, the idea of *Numerus Palmyrenorum Porolissensium* having been quartered here was generally accepted. From the fortification on the Pomot hill, stamped marks that certify the presence of *Cohors I Lingonum* and *Cohors I Ulpia Brittonum* were recovered. It is therefore presumably that *Cohors I Ituraeorum* was assigned the *castrum* discovered on the Pomot.

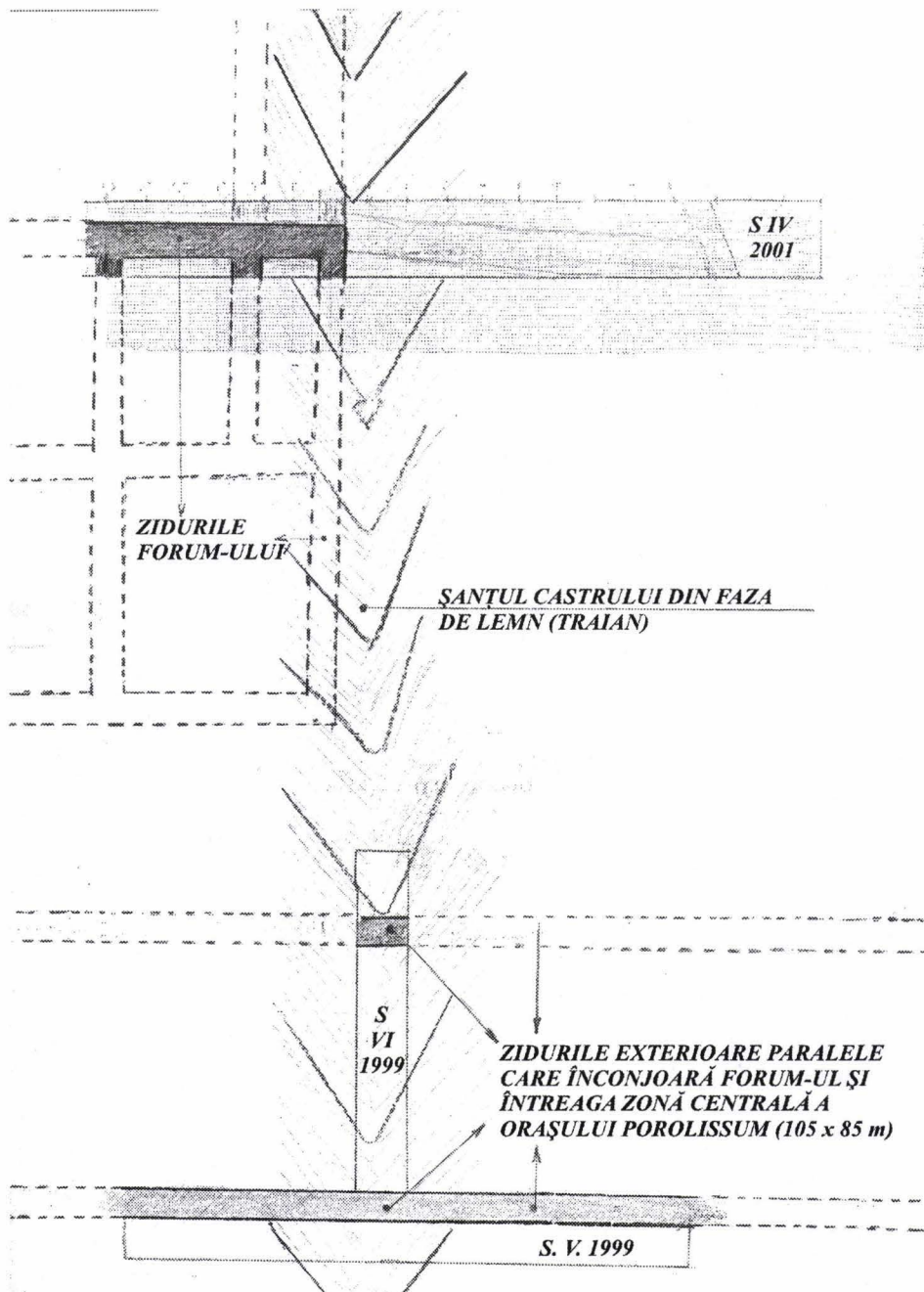
It is expected that the future investigations bring light upon the situation of the troops which were brought at Porolissum in the 1st part of the 2nd century A.C.

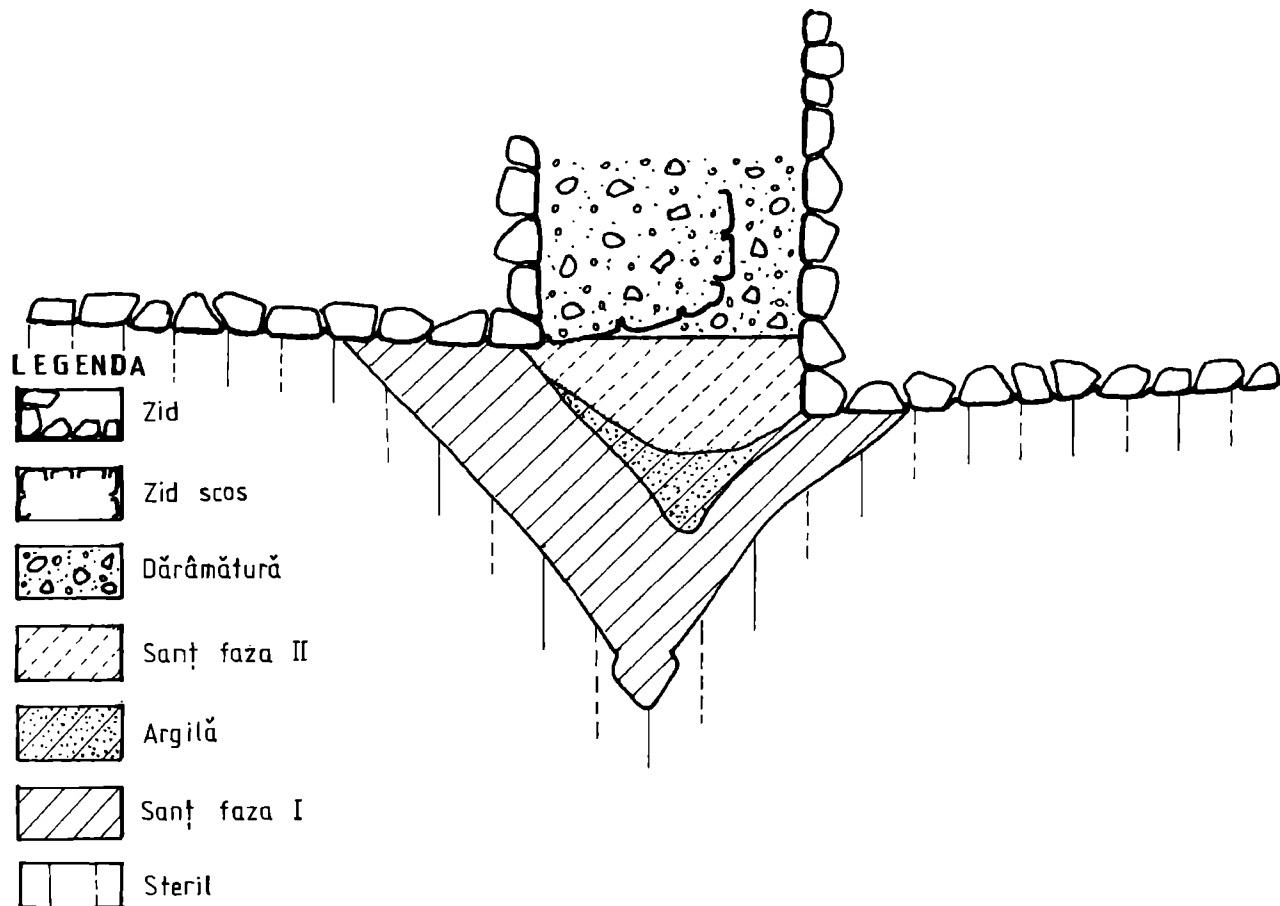
Planșa I. Fotografie aeriană a dealului Pomet de la Porolissum cu castrul cel mic sub castrul cel mare de piatră.

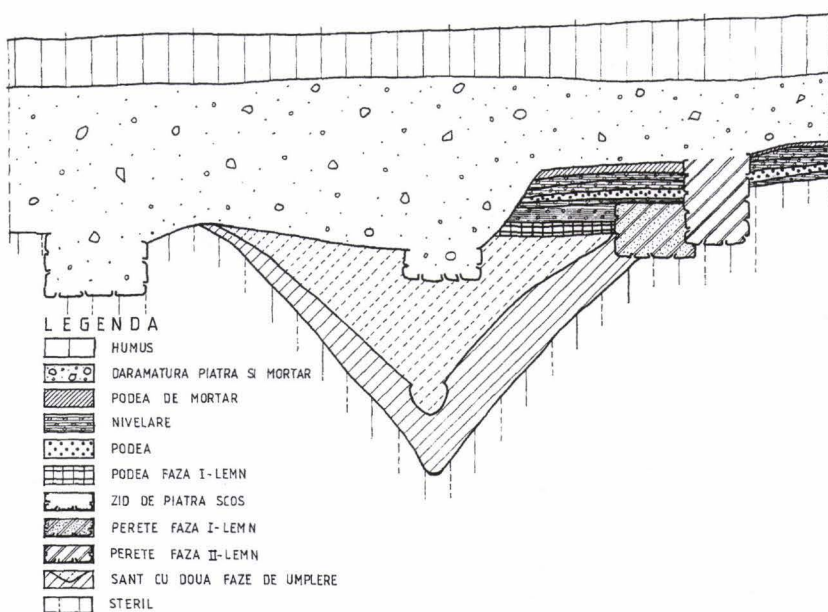
Planșa II. Capătul sud-vestic al *forum*-ului. Vedere generală a secțiunii nr. IV cu zidurile *forum*-ului.

Planșa III. Șanțul castrului din faza de pământ (Traian) identificat sub zidurile *forum*-ului

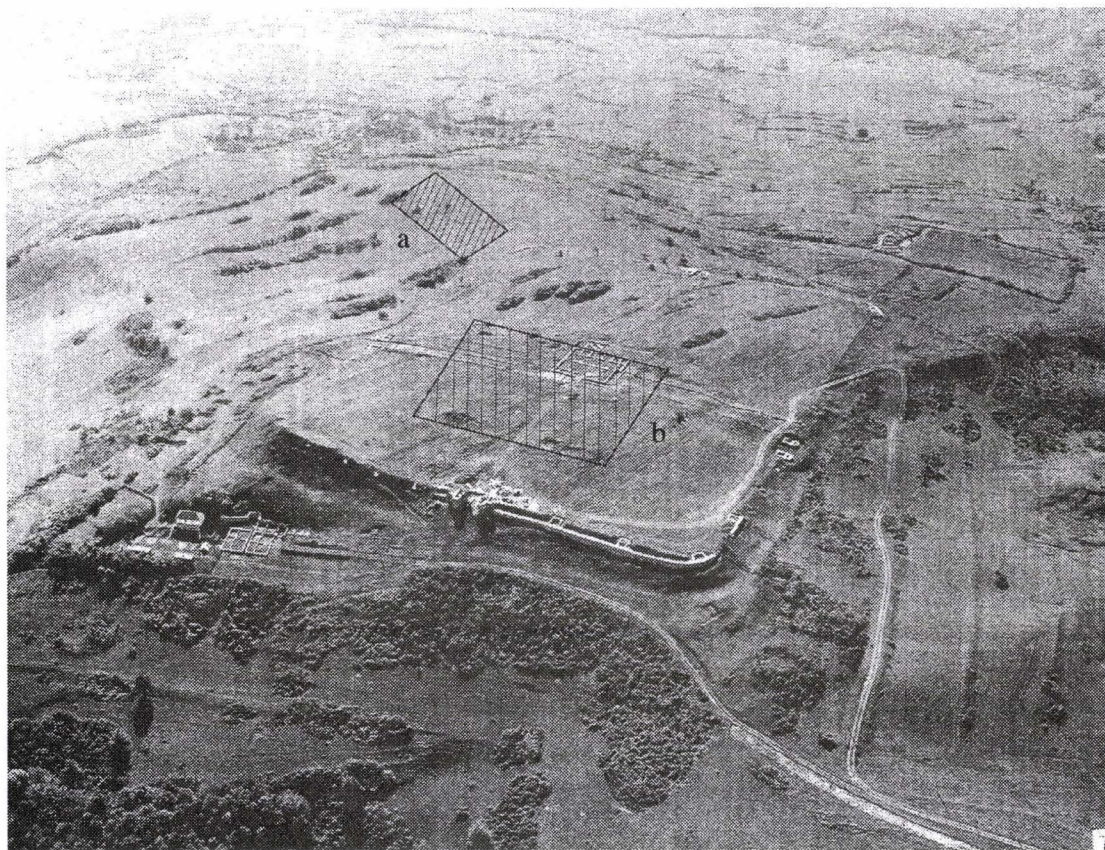
Planșa IV. Șanțul castrului din faza de pământ (Traian) suprapus de zidul forum-ului

Planşa V. Nivele de umplere din şanţul castrului din faza de pământ (Traian)

Planșa VI. Peretele unei lucrări militare ce aparține castrului din faza de pământ (Traian).

Planșa VII. a. Locul castrului din faza de pământ (Traian) identificat la vest de *forum* și la sud, sud-est de latura *dextra* a viitorului castru mare lucrat în piatră, sub nivelele de locuire ale *municipium*-ului *Septimium Porolissense*. b. Sub castrul mare locul castrului dintr-o fază inițială de lemn.